

Borgias politik behandlas ingående. Vid denna tid skapas själva Kyrkostaten genom att påven själv tar makten i området. Syftet med detta var förmodligen att stärka familjens ställning men resultatet blir inte riktigt det Alexander tänkt sig. Nästa huvudavsnitt behandlar eftervärldens dom. (OBS! I själva detta uttryck, som jag använder, ligger inget värderande. «Ett vet jag som aldrig dör: dom över död man».) Bilden av familjen har skiftat genom tiderna allt eftersom synen på celibatet har varit mer eller mindre sträng. De rykten som var i svang redan under Alexanders livstid har vuxit. Vår tids forskning kan ge oss en nyanserad bild av detta, men den moraliska värderingen av denna del av Alexanders liv kommer nog alltid att växa.

Denna kyrkovetenskapliga avhandling från Uppsala tar upp ett i Sverige försummat ämne: celibatet och dess konsekvenser. Givetvis har detta behandlats i mer populära sammanhang, oftast utifrån ett mot den katolska kyrkan kritiskt, ibland rent av hatiskt, perspektiv. Men eftersom vårt land berördes av reformationen har problematiken känts avlägsen. När idag den kyrka som har påven som överhuvud på nytt växer sig stark har den ett antal gifta präster i sin tjänst. Här som överallt i västvärlden finns det brist på prästkallelser. Vilken betydelse celibatet har i sammanhanget diskuteras flitigt. Internationellt pågår idag, särskilt sedan Andra Vatikankonsiliet, en omfattande forskning kring det obligatoriska celibatet och dess historia. De flesta är idag överens om att det är en relativt sen företeelse, om än med rötter i den tidiga kyrkans undervisning. Få hävdar att det är en lärofråga, det ses som en ordningsfråga. Även utomlands är det få som sysslat med prästfamiljernas ställning genom tiderna. Dagens prästkvinnor ägnas dock stor uppmärksamhet.

Själv har jag alltid fascinerats av Alexander VI. Han har i min föreställningsvärld sedan barnsben förkroppsligat det förfall som reformationen gjorde slut på. Allteftersom mina kyrkohistoriska kunskaper fördjupats har jag förstått att också «motreformationen» var en reaktion på detta förfall, och inte endast på reformationen. Därmed är inte sagt att Tridentkonsiliet, som det ibland hävdas, skulle ha onödiggjort själva reformationen. Som vetenskapsman vill jag inte ta ställning till om den lutherska reformationen behövdes eller ej, men motsättningarna var mer djupgående. En stor skillnad låg i sättet på vilket man reagerade mot celibatsbrotten: på romerskt håll genom att medvetet fostra prästkandidaterna till ett liv i «kyskhet», dvs. avhållsamhet, på evangelisk håll genom att fostra till «kyskhet», dvs. ett livslångt, troget äktenskap. Att överdrifter förekom på bägge håll, inte minst i polemiken, behöver knappast påpekas. Men skillnaden kvarstår ännu efter femhundra år. Läsningen av denna bok fördjupar perspektiven på ämnet, samtidigt som det är spännande läsning. Man behöver inte läsa historiska

romaner för att uppleva spänning, avhandlingar kan vara lika fängslande.

K. F. Fernbom

Lee I. Levine: *The Ancient Synagogue: The First Thousand Years*. 748 sid. Yale University Press, New Haven and London 2000.

Så har Boken om den antika synagogan nu kommit efter ett antal förseningar. Detta 748 sidors verk av ett av synagogforskningens största namn, Lee I. Levine, numera hedersdoktor vid teologiska fakulteten i Lund, är ett resultat av många års forskning och undervisning. Levine är förmodligen den som skrivit mest i ämnet; publicerandet av detta *magnum opus* kröner en insats inom området som saknar motstycke sedan Samuel Krauss verk *Synagogale Altertümer* kom i tryck 1922.

Utöver ett introduktionskapitel och en epilog sönderfaller *The Ancient Synagogue* i två huvuddelar, «The Historical Development of the Synagogue» och «The Synagogue as an institution», vilka i sin tur är indelade i sammanlagt 17 kapitel. Boken, som innehåller 98 illustrationer, behandlar i den första, kronologiskt upplagda delen utvecklingen från ursprung till bysantinsk tid. Den andra, tematiska delen tar upp ämnen som ledarskap, kvinnornas position, liturgi, ikonografi etc.

Levine behärskar på ett imponerande sätt hela det omfattande källmaterial som utgör grunden för kunskapen om synagogans första 1000 år, från arkeologiska lämningar och epigrafiskt material från Israel/Palestina och diasporan till den ibland svårtillgängliga rabbiniska litteraturen, och han redovisar det utförligt för läsaren. Levine är dessutom medveten om och diskuterar i viss utsträckning en del av de metodiska problem som är knutna till källmaterialet och behandlar källorna varsamt; ständigt påminns läsaren om faran i generaliseringar, både geografiska och kronologiska; det som är sant i Egypten behöver inte gälla också i Mindre Asien.

Ett genomgående drag som präglar framställningen är Levines balansgång mellan ytterligheter i forskningen. Bokens syfte är att vara en slags sammanfattning av forskningen kring synagogan, Levines egen och andras; en handbok där den synagogintresserade får ta del av alla de aspekter av den antika synagogan som diskuterats och diskuteras på den internationella vetenskapliga scenen.

Referenser till andra forskare är dock inte alltid förhållandevis där man förväntat sig dem, och inte sällan lyser t.o.m. hänvisningar till verk där vissa idéer återfinns för första gången i tryck med sin frånvaro.

Trots, alltså, att denna bok är outhärlig och för lång tid framöver kommer att vara standardverket för den som vill veta något om synagogan, måste vissa kritiska omdömen fällas. Bokens uppläggning innebär att information sprids på olika ställen och sidhänvisningar saknas ofta; läsaren måste alltså veta på förhand under vilka rubriker han eller hon skall leta för att finna det som söks; bokens omfattande index är här en ovärderlig hjälp. Vidare uppvisar bibliografin (69 sid. lång) den egenheten att artiklar inte redovisas med sidnummer, vilket kan ställa till problem för den som vill beställa lån av dessa.

Tittar vi närmare på enskilda kapitel kan man konstatera att Levine täckt in så gott som alla aktuella frågeställningar. Det är en imponerande prestation. Utrymme finns inte här för att utförligt redovisa samtliga och vi får nöja oss med stickprov.

Det inledande kapitlet heter betecknande nog «Origins», och är en lätt omarbetning av Levines tidigare lanserade teori i *Journal of Biblical Literature* (1996). Grundidén, som lanserades i embryonisk form första gången 1884 av Leopold Löw, är att synagogans ursprung står att finna i stadsporten och att således denna institution till sin natur ursprungligen är «seku-lär» snarare än «religiös», även om Levine är medveten om att någon skarp gräns mellan dessa sfärer inte existerade i antiken. Tillvägagångssättet är bildligt talat «arkeologiskt»: Levine tar sin utgångspunkt i de aktiviteter som synagogan uppvisar vid den tid då vi har säkra belägg för dess existens och «gräver» därefter neråt i tiden för att se var dessa aktiviteter återfanns ursprungligen. Teorin är tilltalande, och det är inte osannolikt att den kommer att växa till en konsensus. Dock föreligger ett flertal problem. Ett antal av de aktiviteter som Levine i andra kapitel i boken hänför till den senare synagogan återfinns inte i hans undersökning om ursprung. Dessutom behandlas inte diasporasituationen tillräckligt utförligt med avseende på hur synagogan växte fram. Hade dessa aspekter tagits med är det möjligt att Levine hade kommit fram till något annorlunda slutsatser.

Arkeologiska lämningar behandlas på olika ställen i boken. Genomgående redovisas läget utifrån existerande arkeologiska rapporter och Levines urval av säkra synagogkandidater skiljs från mindre säkra och helt felaktiga identifikationer. På några punkter kan man ha invändningar. Det är svårt att förstå varför Levine anser de nyligen upptäckta lämningarna i Qiryat Sefer som ett säkert val medan den lika nyupptäckta byggnaden i Jeriko förs in under rubriken «Other Suggested Sites». Någon ordentlig motivering för denna uppdelning ges inte.

Ett allvarigare problem gäller synagogan i Ostia, som diskuteras dels på sidan 97, dels på sidorna 255–258. Här föreligger inte den för Levine annars känne-

tecknande noggrannheten och framställningen lider av en mängd felaktigheter. Troligen beror det på det komplicerade forskningsläget; ingen slutrapport från utgrävningarna existerar och de preliminära rapporter som finns är svårtillgängliga och ibland motsägelsefulla.

Även om alltså vaksamhet är på sin plats är, generellt sett, Levines genomgång av det arkeologiska och epigrafiska materialet en veritabel guldgruva för den som vill få del av källmaterialet och samtidigt få en, om än ibland något kortfattad, diskussion av detsamma.

Vad gäller det litterära materialet är förhållandet likartat. Den rabbiniska litteraturen intar naturligt nog en central position, vilket blir påtagligt då de liturgiska frågorna diskuteras. Trots att det finns ett helt kapitel om «Liturgy» (kapitel 16), möter det liturgiska materialet på flera ställen i monografin. Anledningen till detta är förmodligen en önskan om att genomgående integrera de liturgiska aspekterna, även om det som redan nämnts innebär en del extrabläddrande för en helhetsbild över en viss fråga.

I nuvarande opus märks en skärpning och nyansering av tidigare ståndpunkter. Särskilt gäller detta frågan om förekomsten av böner i den antika synagogan, som diskuteras i samband med synagogans roll och funktion under det andra templets tid (kapitel 5). Före det andra templets fall (70 e.v.t.) har inga böner förekommit i synagogorna i Landet. I diasporan har situationen varit annorlunda, där böner varit i bruk tidigare. Genom detta ställningstagande väljer Levine en gyllene medelväg i kontrast mot de minimalister som räknar med böner betydligt senare; nämnas kan Heather A. McKay, som med emfas argumenterat för en datering kring år 200 för bönens införande i synagogliturgin i sin monografi från 1994 (*Sabbath and Synagogue. The Question of Sabbath Worship in Ancient Judaism*).

Liturgikapitlet inleds med en kort introduktion som följs av ett metodologiskt avsnitt. Därpå kommer tre avdelningar sorterade kronologiskt, som omfattar tiden från det andra till nionde århundradet(!). Det är en imponerande sammanfattning av det liturgiska forskningsläget som Levine här presenterar. En viss obalans råder dock i presentationen. De första århundradena ägnas mer ingående kommentarer, medan de senare klaras av på ett par av kapitlets knappt 60 sidor. Det formkritiska tänkandet avseende synagogans böner har med rätta en framträdande position och får ses som ett arv efter Joseph Heinemann (*Prayer in the Talmud. Forms and Patterns*, på engelska 1977). Lyhördheten inför det rabbiniska materialets komplexitet är betecknande och går som ett tema genom hela kapitlet. Levine sätter fingret på en öm punkt när han ifrågasätter huruvida materialet går att relatera till synagogal praxis i *allmänhet*. Det kritiska förhållningssättet gentemot källmaterialet är utmärkt och är

att rekommendera var och en som i sin forskning tangarer den antika rabbiniska litteraturen.

Levine ställer sig helt kallsinnig till de forskare som söker ursprunget till den kristna liturgin under nytestamentlig tid i den antika synagogudstjänsten. Istället pekar han på de gemensamma rötterna i tempelliturgin. Konsekvensen av detta förhållningssätt blir att Levine ser den kristna respektive synagogala liturgin som parallella utvecklingar. En utveckling som startade något tidigare för de kristnas del, nämligen efter Jesus, medan för judarnas del först efter templet.

För Levine är synagogan något unikt. Den ersatte templet som central religiös institution i judiskt liv och medförde «a major shift». Även synagogans platta organisationsform innebar en avsevärd förändring jämfört med templets hierarkiska struktur.

I det avslutande kapitlet tillförs ytterligare ett betraktelsesätt utöver det diakrona och synkrona, nämligen kontexten. Levine vill därigenom spegla den antika synagogan mot det sammanhang som den existerat i. Utifrån olika aspekter diskuteras hur den omkringliggande kulturen präglade de lokala synagogorna.

The Ancient Synagogue ersätter således inte bara ovan nämnde Samuel Krauss *Synagogale Altertümer*, utan också standardverket inom den synagogala liturgiforskningen sedan snart ett sekel, Ismar Elbogens *Der jüdische Gottesdienst in seiner geschichtlichen Entwicklung*. Det är tydligt att Levine i detta storverk är den kritiske kompilatören som tagit sig an uppgiften att framställa en helhetsbild av synagogan med långt hållbarhetsdatum.

Irene von Görtz-Wrisberg
& Anders Runesson

Susan K. Wood: *Spiritual Exegesis and the Church in the Theology of Henri de Lubac*. x + 182 sid. William B. Erdmans Publishing Company, Grand Rapids, Michigan & T&T Clark, Edinburgh 1998.

Susan Woods immanenta studie av hur två teman hos de Lubac, hermeneutik och ecklesiologi, förhåller sig till varandra är väl sammanhållen och elegant genomförd. Ett inledande kapitel (s. 1–24) verkar först vara biografiskt orienterat, men teckningen av de Lubac inom ramen för *la nouvelle théologie* ger en välavvägd teologisk utgångspunkt för fortsättningen. Wood fastlägger fem principer för andlig bibeltolkning: den (1) sker inom ramen för kyrkans tro/tradition, (2) undviker både extrincisism och historicism (här är de Lubacs beroende av filosofen Maurice Blondel tydligt), (3) förenar teologi och spiritualitet, (4) är liturgiskt tänkt (GT läses som profetia, uppfylld i NT) samt (5) ser Kristus som samtidigt uppenbarelse och uppenbarare.

Därefter (s. 25–51) presenterar hon de Lubacs syn på innebörderna i de fyra momenten i quadriga-schemat — historisk, allegorisk, tropologisk och anagogisk — och detta relaterat till begreppen bokstavlig och andlig innebörd. Jag tror att W alltför enkelt identifierar historisk innebörd och bokstavlig hos de Lubac. Hennes infallsvinkel blir ändå intressant: Det viktiga är inte att en historisk innebörd sätts *mot* en andlig och s.a.s. ahistorisk, utan att den bokstavliga innebörden för de Lubac aldrig kan förstås om den inte *samtidigt* ses som andlig. Den innesluter på så sätt hela quadriga — och hela det fundamentalteologiska förlopp som förståendet innebär. Inför denna ännu mer generella slutsats gör W emellertid halt, och begränsar sig till förhållandet exeges — ecklesiologi.

Efter ett välskrivet kapitel (s. 53–70) om hur förhållandet mellan kristologi och eukaristilära leder de Lubac in i ecklesiologin, landar W i det som är bokens centrala del, kapitlet om «The Christological Center of de Lubac's Ecclesiology» (s. 71–128). de Lubac har, säger W, beskrivit kyrkan som *totus Christus* med tre *samverkande* bilder: hon är 1. Kristi mystiska kropp (något som leder till en kristomonistisk syn på kyrkan som fortsatt inkarnation), 2. Kristi brud (något som leder till ett tydligt mariansk drag i de Lubacs ecklesiologi) och 3. Kristi sakrament.

Vad gäller den första bestämningen, kyrkan som «Kristi mystiska kropp», tar W sin utgångspunkt i encyklikan 1943. Denna tillkom i huvudsak för att stävja att man gjorde alltför stor åtskillnad mellan osynlig nådesgemenskap och synlig kyrka, och senare bedömare har ofta menat att den gått alltför långt i att identifiera kroppen och den romersk-katolska institutionen. Där finns emellertid viktiga avgränsningar åt både hållen, och encyklikan gav redan på 1950-talet Karl Rahner möjlighet att tala om frälsning utanför kyrkan och om anonym kristendom (*S:Th 2*). de Lubac hävdade emellertid utifrån sitt humanitetsbegrepp ett annorlunda sätt att närma sig samma frågor: en kristologisk ecklesiologi med utgångspunkt i Kristus *och i mänskligheten*. Här finns ett drag i de Lubacs ecklesiologi som W inte fångat upp — och detta märks även på andra platser i hennes framställning.

Mot de Lubacs syn på kyrkan som «kropp» och «brud» placeras nämligen W den tanke på kyrkan som «folk», som ofta sägs vara den främsta vinningen i *Lumen gentium*. W påstår t.o.m. (s. 94) att folktanken inte finns hos de Lubac — och det är direkt felaktigt: i *Catholicisme* (1938), den första och den programmatiska bland de Lubacs böcker, finns (kap. 2, utvidgat fr.o.m. 2 uppl.) ett utförligt resonemang om kyrkan som *qahal*, och om hur hon är samtidigt *convocatio* och *congregatio* — tillsammans med Yves Congars samtida texter brukar detta kapitel räknas som en avgörande ansats till «folk»-tanken i konciliet. Avgö-